

ДИНАМІКА СУЧАСНОЇ РОДОВОЇ КАТЕГОРИЗАЦІЇ ІМЕННИКА ТА ЇЇ ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Лиса Г. І.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті звернено увагу на деякі динамічні процеси в родовій категоризації іменника на сучасному етапі, зокрема певні суперечливі тенденції у визначенні роду окремих груп іменників та їх лексикографічну інтерпретацію.

Ключові слова: категорія роду, спільний рід, подвійний рід, рід запозичених іменників.

In article the attention to some dynamical processes of definition of a sort of nouns at the present stage, in particular certain inconsistent tendencies in categories of a sort of separate groups of nouns, and also their lexicographic registration is paid.

Keywords: a sort category, a common gender, a double sort, a sort of the borrowed nouns.

З погляду сучасної теоретичної морфології категорію роду іменника визначають як несловозмінну (класифікаційну) самостійну морфологічну категорію з диференційованою сукупністю афіксів (закінчень і суфіксів) для свого вираження, яка поєднує семантико-граматичний зміст назв істот на ґрунті їхнього стосунку до біологічної статі або недорослості та формально-граматичний зміст назв неістот і складається з трьох граем: чоловічого, жіночого і середнього роду [6, с. 85]. Проте категорії роду не властива універсальність значень – типових однорідних функцій, характерних для всієї категорії, що зумовлює наявність численних форм слів різного функціонального призначення. Іменники семантико- і формально-граматичного роду розрізняються способами вираження родової ознаки [3; 4]. Семантико-граматичний зміст виявляється в родовій диференціації назв істот, що підтримується природним розрізненням за статтю. Як зазначає А. Загнітко, важливість і граматична сильнооформленість цього шару лексики засвідчують, що пов'язані з назвами істот і номінацією статі семантико-граматичні функції категорії роду сприяють її збереженню у граматичній системі української мови. Саме іменники на позначення статі в багатьох випадках визначають належність назв істот до граматичного роду – чоловічого і жіночого. За цієї умови категорійна функція граем чоловічого і жіночого роду спрямована на відображення реальних, пов'язаних із позамовною дійсністю, розрізень істот, що супроводжується певними формальними показниками – флексіями і словотворчими суфіксами та синтаксичними засобами – узгоджуваними формами. Морфологічна категорія роду взаємодіє з категорією істот / неістот, особи / неособи, семантикою “недорослості” [8, с. 15–16].

Ми не розглядатимемо всі аспекти і особливості вияву цієї граматичної категорії, зупинимось лише на окремих тенденціях її сучасного розвитку, які стають помітними, якщо аналізувати методичні і лексикографічні джерела.

Динаміка родової категоризації іменника в сучасній українській мові виявляється в розвитку деяких тенденцій та їх лексикографічного закріплення. На думку дослідників, до таких тенденцій належить розширення формально-морфологічної диференціації граем категорії роду із семантико-граматичним змістом, насамперед збільшення кількості іменників жіночого роду – назв жінок за діяльністю, професією, різними функціями, вчинками, стосунками, посадою, поведінкою, інтересами, уподобаннями, які утворюються від іменників-назв істот чоловічого роду і поглиблюють диференціацію іменників за ознакою статі [6, с. 91]. Кожна словоформа корелює з граемою протилежної статі і належить до ряду лексем з двочленною родовою парадигмою, зовнішня форма таких іменників містить вказівку на означену за родом особу

[3; 4]. Саме в таких номінаціях, які А. П. Загнітко називає рухливими номінаціями, найповніше відбувається генетичний процес взаємодії категорій роду та особи / неособи із семантикою статі [8, с. 48]. Тобто відбувається розмежування іменників-позначень осіб різної статі і суфіксальне творення співвідносних форм жіночого роду від іменників-назв осіб чоловічої статі, а також зміна продуктивних моделей у цій тематичній групі лексики. Суфікси поряд із флексіями передають граматичний зміст, виконуючи подвійне навантаження: утворюють лексему з новим значенням, виконуючи семантичну функцію, і вказують на відповідну родову граему, виконуючи граматичну функцію. Як зазначає О. К. Безпояско, поєднання в суфіксальній морфемі семантичної і граматичної функцій послідовно “не простежується в усіх рядах парних протиставлень, має вибірковий характер, викликаний лексико-семантичними причинами. Так, у групі найменувань осіб за видом діяльності сема особи і сема статі наявні в структурі змісту обох членів опозиції. Однак логічна наголошуваність кожної семи різна. У назвах з показниками граєми жіночого роду відчутна домінантність (перевага) інформації статі особи і другорядність, віддаленість повідомлення про особу. У назвах осіб чоловічого роду на комунікативному рівні виявляється протилежна орієнтація спершу на особу – чинника дії або стану, а сема родової віднесеності стає другорядною в акті повідомлення. Збереження за суфіксом граматичної функції в назвах осіб за видом діяльності викликає іноді стилістичне розмежування похідних слів, напр.: редактор – редакторка, фельдшер – фельдшерка, директор – директорка, архітектор – архітекторка, але учитель – учителька. Компоненти цієї бінарної опозиції тотожні за змістом, суфікс -к- вказує на віднесеність до жіночої статі без додаткових розрізнявальних ознак стилістичного забарвлення” [2]. Отже, “маркованість за статтю у фемінативах є найчастіше абсолютною (формант у такому разі визначається як сильний, однозначний фемінізувальний – *перукар – перукарка, майстер – майстриня*)” [2, с. 34; 10, с. 166].

Сучасний етап відзначається, як стверджують дослідники, активізацією і посиленням давніх тенденцій, зокрема такої тривалої і незмінної тенденції, як творення фемінітивів переважно від назв чоловіків за допомогою суфіксів, функціонування назв жінок переважно в розмовному, художньому та публіцистичному стилях як стилістично маркованих, з розмовним відтінком у значенні [5, с. 62]. Найпоширенішою моделлю є творення фемінативів від іменників чоловічого роду за допомогою суфікса -к-, що відбиває давні тенденції розвитку фемінітивної системи української мови протягом усього історичного періоду [там само] і стає особливо продуктивною в останнє десятиліття (пор. приклади, наведені в сучасних неологічних словниках та працях, присвячених динаміці сучасного українського лексикону (зокрема праці Є. Карпіловської, Н. Клименко, О. Стишова, О. Сербенської, А. Архангельської, А. Нелюби та ін.): *бар'еристка, барменка, бізнесменка, бодибілдєрка, боксерка, візажистка, військовичка, гедоністка, гладіаторка, деканка, детективістка, езотеричка, екстремалка, зєчка, кавоманка, китаїстка, консерваторка, консулка, латифундистка, легіонерка, лицарка, логопєдка, мажоритаристка, медіадієчка, могулістка, монтажерка, мушкетєрка, нардепка, наркокур'єрка, нєлегалка, неформалка, ньєсмєйкерка, опозицієнтка, парламентарка, партократка, пєсторка, патронка, перформєрка, прогрєсєстка, психієторка, репортажєстка, рєстєратєрка, рухівка, свєнопаска, спєнсєрка, стріптєзєрка, тєнєйджєрка, ушєуїстка, хєдулістка, хєкєїстка, фєнатка, фєнієторка, фрєстєйлістка, шєоуєнка, юзєрка та ін. У таких випадках суфікс у назвах жіночої статі виконує тільки граматичну функцію, служить для позначення родової граєми [3]. Досить популярною в сучасних ЗМІ є модель із суфіксом -ин- (іноді разом із -к-, напр.: *пілоткєня*). Наприклад, словник “Словотворчєсть незалежної України: 1991 – 2011”, виданий 2012 р., наводить такі лексєми: *анєтємєнєя, бїйчєнєя, борчєнєя, вєборчєнєя, вєякєнєя, гравчєнєя, зєологєнєя, богєнєя, мєтєорєлогєнєя, мєнархєнєя, наркєлогєнєя, нєщєадкєнєя, патрїєрхєнєя, пєдєагєгєнєя, пєдїєатрєнєя, покєпчєнєя, полїтєлогєнєя, психєанєлїтєкєнєя, сєєнтєологєнєя, сєнєоптєкєнєя, хєрєогрєфєнєя, фєхївчєнєя, тєзкєнєя*, в інших неологічних словниках та працях, присвячених фемінативам,*

можна знайти ще такі похідні: *гастроентерологиня, мовчиня, политикиня, знавчиня, нацаджиня, шефиня, єпископиня, своякниня, мисткиня, кінокритикиня, ловчиня, топографиня, матріархиня, мовзнавчиня, професориня* та ін. Значно меншою продуктивністю відзначається суф. -ес(а) / -ис(а): *агентеса, метреса, чемпіонеса, критикеса, політикеса, редактриса, балотриса*. Для порівняння: Інверсійний словник 1985 р. фіксує такі похідні: *богиня, рабиня, березиня, герцогиня, ерцгерцогиня, слугиня, другиня, княгиня, газдиня, господиня, грекниня, бойкиня, своякниня, господариня, стариня, майстриня, бояриня, графиня, мапркграфиня, монахиня шахиня, шахиншахиня, кравчиня, героїня* (605); *стюардеса, баронеса, патронеса, поетеса, віконтеса, принцеса, кронпринцеса, актриса, кіноактриса, лектриса, директриса, абатиса* (66). Неусталеність моделей творення фемінативів різними способами спричинює варіантність форм. Деякі мають конкурентні форми як давні, так і новотвори: *авторка – автореса, редакторка – редактриса, акторка – актриса, директорка – директриса* та ін. Така конкуренція стосується й інших словотворчих суфіксів: *політикеса, політичка, политикиня, Б'ютівка, Б'ютівкиня; водійка, водійчиня; вождиня, вождица, вождиця; борчиха, борчиня* і под. Давня модель із суфіксом -их(а) похідних від назв чоловічої статі використовується зрідка, словниками фіксується переважно із значенням “дружина ..” стосовно історичних назв посадовців: *суддиха, сторожиха, старостиха, підстаростиха, головиха, ковалиха, москалиха, осавулиха, куркулиха, чабаниха, отаманиха, дякониха, бондариха, лимариха, римариха, писариха, секретариха, крамариха, титариха, городничиха, війтиха, скарбничиха, полковничиха, сотничиха, мельничиха, шевчиха* і под. Найчастіше засвідчується ця модель для творення назв самиць тварин і птахів, часто із позначкою *розм.*, хоча й не обов'язково: *соколиха* (поряд із *соколиця*), *буслиха, дроздиha, бобриха, лебедиха* (поряд із *лебедиця, лебідка*), *рисиха* (для підкреслення статі, хоча сам твірний іменник *рись* належать до жіночого роду), *ведмедиха* (поряд із *ведмедича*), *чижиха, моржиха, чорногузиха, циглиха, цятиха, їжачиха, шпачиха, рачиха, грачиха, горобчиха, вовчиха* (поряд із *вовчиця*), *лелечиха, зайчиха* (поряд із *зайчиця*), *павучиха, крільчиха* (поряд із *кролиця*). Іноді зі значенням “жіночий рід до...”: *кравчиха* (поряд із *кравчиня*) або поєднуючи ці значення: *головиха* “дружина голови” і “жін. до голова”, *сторожиха*. Зрідка в останньому значенні вживаються такі похідні в сучасній мові: *суддиха, божжиха, старчиха*. Втратив продуктивність суфікс -ш(а), який також утворює назви осіб жіночої статі за ознакою “дружина ...”: *економша, гетьманша, султаниша, ханша, генеральша, управительша, губернаторша, регентша* і под., деякі мають значення “жін. до ...”: *секретарша, мільярдерша, мільйонерша, прем'єрша, директорша, педикюрша, учительша* – або обидва ці значення: *професорша, директорша, лікарша*. З нових утворень зафіксовано лише *реперша* [10], *арлекінша*.

Кодеривація також поширене явище у творенні фемінативів: *держпосадовича (держпосадовець), держслужбовка (держслужбовець), майданниця (майданник), протестувальниця (протестувальник), мітингувальниця (мітингувальник), мануальниця (мануальник), піарниця (піарник), початківниця (початківець), однопартійка (однопартієць), свободівка (свободівець), упівка (упівець)*. У цьому разі суфікси є носіями не лише значення грами роду, але й вказують на стать особи.

Такі лексеми переважають у мові ЗМІ та розмовному мовленні і не завжди фіксуються словниками, напр., поряд у словниках наявні *директорка* і *директриса*, але зникає *директорша, учительша*; є *філологічка, продавчиця*, але немає *філологині, продавчині*; відсутні такі словоформи, фіксовані в ЗМІ і науковому мовленні: *ветеринарка, геологеса, директорка, докторантка, автодилерка, мисткиня, прем'єрка, режисерка, словникарка, членкиня* та ін., хоча вже фіксуються *авторка, деканка, опозиціонерка, клоунеса* тощо.

Спостерігається й нове явище – творення фемінативів не від маскулітних назв або кодериативів, а безпосередньо від позначень дій, ознак, минаючи потенційні маскулітми, утворюються назви, які характеризують лише жінок: *балотриса* ← *балотуватися*,

детективниця ← *детектив*, *запитальниця* ← *запитати*, *дебаторка* ← *дебати*, *електоратка* ← *електорат*, *пивникарка* ← *пиво* (жінка-продавець пива), *правосудиця* ← *правосуддя*, *профанаторка* ← *профанація*, *проштрафленія* ← *проштрафитися*, *синхроністка* ← *синхроній* (спортсменка, яка займається синхронним плаванням), *суржиконосиця*, *крамознавиця*, *правдописка*, *унікалка* ← *унікальна жінка*, *форматорка* ← *форматувати*, *форумчанка* ← *форум*, *фортунатка* ← *фортуна*, *фасрниця* ← *фаср*, *феменка* (учасниця дівочої громадської організації-руху Femem в Україні) і под. Дехто з науковців (напр., А. М. Нелюба) оголошує подібні новотвори нормативними, хоча нечисленність таких похідних (зокрема й наведених у працях А. М. Нелюби), їх оказіональність поки що не дають підстав для такого твердження.

Певні тенденції виявляються у сфері іменників т. зв. спільного роду, зовнішня форма яких не містить вказівку на стать і може позначати осіб як чоловічої, так і жіночої статі, відповідно виявляють омонімію морфологічної форми роду, хоча, як зазначають деякі граматисти, у структурі мови марковані граматичним жіночим родом, тому саме їх О. К. Безпояско називає фемінативами [3; 4]. Такі іменники називають особу-діяча або називають особу за певними характеристиками, найчастіше є стилістично маркованими емоційно-оцінними, досить часто негативними, назвами осіб за рисами характеру, вчинками, поведінкою, зовнішніми ознаками, вадами, моральними та інтелектуальними якостями. але не мають структурно-морфологічних засобів розмежування роду, називаючи неозначену за статтю особу, значення роду виявляється за допомогою узгоджуваних слів або в контексті: *сплюха*, *п'яниця*, *волоцюга*, *єхидя*, *нікчема*, *заїка*, *каліка*, *недотепа*, *незграба*, *трудогя*, *сердегя*, *сиротина*, *симпайгя*, *бідолоха*, *добряка*, *розумака*, *сирота*, *плакса – жін.*, *недоріка*, *пусторіка*, *пустомеля*, *недотепа*, *колега – чол.*, *слуга*, *нероба*, *задавака*, *забіяка*, *зануда*, *просторіка*, *замазура*, *ненажеря*, *невмивака*, *хапуга*, *нероба*, *невдаха*, *плакса*, *нечема*, *нахаба*, *непосида*, *незграба*, *нездара*, *хитрюга*, *ябеда*, *варивода*, *забіяка*, *всезнайка* тощо. У більшості випадків такі іменники-характеристики визначаються як іменники спільного роду, чоловічого або жіночого. Проте деякі з них кваліфікують по-різному, напр., іменник *плакса* в Інтегрованій лексикографічній системі “Словники України” визначається за жіночим родом, тобто враховується лише граматична форма. Низка іменників кваліфікуються за чоловічим родом: *розстрига*, *ярига*, *кожум'яка*, *розбишака*, *бурлака*, *писака*, *неборака*, *службака*, *стиляга*, *забіяка*. Однак, як справедливо зазначає В. О. Горпинич, такі іменники через свою “семантичну нерозчленованість і морфологічну неоднозначність можуть займати позицію то чоловічого роду, то жіночого, то середнього, і отже, це не “спільний” рід, а однакові (омонімічні) засоби вираження чоловічого, жіночого і середнього родів” [7, с. 61]. Змінюється родова ідентифікація деяких іменників внаслідок посилення семантичного складника: *свербига* замість ж. р. визначається тепер як ч., ж. відповідно до статі особи; *колега* з ч. р. перекваліфіковується на ч., ж. (хоча в розмовному мовленні фіксується й відповідник-фемінатив *колегиня*). Іменники із суфіксами -л(о), -дло, -к(о), які також є переважно словами-характеристиками особи або вказівками на її заняття, але формально вказують на с. р., теж виявляють певні коливання в родовій категоризації і можуть кваліфікуватися за ч. або с. родом, або відразу за двома (найчастіше), напр., ч.-с.: *айкало*, *басило*, *дрімайло*, *страшидло*, *страшило*, *страшико*, *мурмило*, *мурло*, *недбайло*, *обжирайло*, *об'їдайло*, *одоробало*, *одоробло* (у СУМі – ч. р.), *базікало*, *патьякало*, *крутько*, *недбайло*, *шкандибайло*, *швендяло*, *хтокало*, *хамло*, *позивайло*, *підлипайло*, *підшивайло*, *позичайло*, *потакайло*, *шукайло* тощо; окремі – лише с.р.: *страшико*, *сонько*; значна частина – ч. р.: *бовкало* (у СУМі – с. р.), *вайло*, *ватажко*, *викидайло*, *незнайко*, *всезнайко*, *безхатченко*, *глушко*, *тишко*, *смішко*, *здоровило*, *бурмило*, *громило*, *чудило*, *дурило*, *мазило*, *бурмило*, *зубрило*, *дурнило*, *мінйайло*, *чумачило*, *слинько*. Іноді трапляються досить дивні визначення, напр., іменник *вдовенко* / *удовенко* належить за СУМом до с. р., а *вдовиченко* / *удовиченко* – до ч. р., хоча загалом іменники на позначення синів за професіями або родом занять батьків

визначаються за ч. р.: *дяченко, глитаєнко, сотниченко, олійниченко, полковничено, паламаренко, шинкаренко, токаренко, попенко, чабаненко, москаленко, судденко* і под.; за ч. р. визначаються назви тварин: *рябко, сивко, бровко, гнідко* тощо. У сучасних лексикографічних джерелах іменники-характеристики осіб змінюють родову належність, оскільки можуть позначати осіб жіночої або чоловічої статі: замість *ч., с.* з'являється визначення *ч., жс.*, хоча й непослідовно і порівняно в невеликій кількості іменників: *сонько, дрімайло, підшивайло, позивайло, шкандибайло, вайло, швендяло*.

Як зазначає Н. Ф. Клименко, приєднання суфікса до твірної основи прогнозує відповідне родове оформлення похідного, що стосується насамперед суфіксів, які виражають значення збільшеності: *-овищ(е) / -ищ(е), -иськ(о)* [9, с. с. 11]. За формально-граматичними показниками такі іменники мають належати до середнього роду, проте вони кваліфікуються за всіма трьома родами, розмежування чоловічого і жіночого роду найчастіше залежить від семантики слова, зв'язку зі значенням статі для істот або до форми граматичного роду твірного слова – як для істот, так і для неістот. У методичних і лексикографічних джерелах іменники із суфіксами *-иськ(о), -ищ(е)* розмежовуються за родом суперечливо і непослідовно: так, у словниках для одних іменників наведено лише окремі відмінкові закінчення, переважно родового однини або окремі форми множини, що не дає можливості ідентифікувати їх за родом, напр.: *козачище, мужичище, кожушище, павучище* тощо; для інших рід визначається незалежно від належності до істот чи неістот: ч. р. – *кожушицько, сніжисько, талантище, хвостище, хвостисько, хробачисько, чубище, лобище, кабанисько*; ж. р. – *дівчище, косище*; с. р. – *вусисько, скелище, ножище, сокирище, комарище*; ч., с. – *хлопчисько, вусище*; ж., с. – *гадючище, свекрушище* і т. ін. І тут спостерігається певна гендерна “дискримінація”: похідні від іменників чоловічого роду переважно кваліфікуються за чоловічим родом, лише в поодиноких випадках – за чоловічим і середнім; похідні від іменників жіночого роду визначаються майже винятково за середнім родом: *бабище, бабисько, дівчисько, козище, рибисько, ножище, ямище, латище, курище* – с. р. тощо, значення ж. р. зберігають лише іменники *гадючище, свекрушище, свекрушицько* поряд із с. р. та *дівчище*, хоча в деяких методичних джерелах вони визначаються як іменники подвійного роду, напр., *вовчище, дубище, лобище, носище, мостище, морозище, голосище* – ч., с., *бабище, відьмище, головище, ножище, ручище, свекрушище* – ж., с. незалежно від позначення істот чи неістот [12; 13; 14]. Електронна Інтегрована лексикографічна система “Словники України” надає перевагу формально-граматичному визначенню роду подібних іменників: майже всі іменники на *-ищ(е), -иськ(о)* кваліфікуються за с. р., незалежно від роду твірного слова чи позначення істот / неістот, напр.: *бабище, бородище, хлопчисько, свекрушицько, солдатисько, хробачисько, коротище, вітрицько, вусище, дубище, зубище, косище, стовбурище, талантище, чемоданисько, чемоданище* тощо. Водночас низка іменників, похідних від твірного слова ч. р., зберігають це значення роду, знову ж таки незалежно від позначення істот / неістот: *козачище, солдатище, хлопчище, павучище, борсучище, комарище, собачище, панисько, бідачисько, вовчисько, вовчище, зайчисько, кулачище, очеретище, скотище, кожушицько, хвостище, хвостисько, хмарище, чавунище* тощо, хоча помітне переважання похідних від назв істот. Стосовно деяких іменників можна помітити зміну орієнтації на семантичний зміст, а не формально-граматичний, напр., *сутяжище* за електронною версією належить до ч., с. роду, а за останніми виданнями орфографічних словників – до ч., ж.; подібно *косище* стає іменником ж. р. замість с.; *басище, сницище, стовбурище* з ч., с. перекаваліфіковуються на ч.; *хлопчисько, дубище* – з с. р. на ч., с. р.; *ставище, вітровище* – з с. р. на ч. р.

Похідні із значенням збільшеності із суфіксами *-ак(а) / -яка(а), -уг(а) / -юг(а), -ук(а) / -юк(а)*, що надають значення посилення негативної характеристики, які формально – за закінченням *-а* – вказують ніби на ж. р., як і інші іменники-характеристики, мають омонімічні форми вираження роду, хоча Інтегрована лексикографічна система, як і СУМ та інші лексикографічні джерела,

поряд із визначенням роду за формальною ознакою – залученням до жіночого роду таких, напр., іменників незалежно від позначення істот / неістот і роду твірного слова: *мугиряка, терняка, поліняка, товаряка, каменюка, коренюка* (хоча *коріняка* – ч. р.), *звірюка* (звірюга – ч., ж. р.), *марюка, холодюка, сердяга, паплюга, злodyга* – у більшості випадків вказує на подвійний ч. і ж. р., або, спираючись на семантику, – позначення осіб різної статі, або за суто формальними показниками – рід твірного слова і закінчення -а: *п'янюга, п'янчуга, кабанюка, кабаняка, хамлюга, злodyюка, злodyяка, злodyга, жаднюга, скупидрюга, добряга, скромняга, діляга, блудяга, трудяга, волоцюга, відчаяка, відчаюга, бандюга, бідолака, витивака, пропяка, позивака, задавака, невмивака, читака, задирака, посіпака, сатанюка, скаженюка* тощо. За ч. р. визначаються переважно іменники, які асоціюються з особами чоловічої статі, хоча й не обов'язково: *харцизяка, зарізяка, вояка, панюга, здоров'яга, лобуряка, ледацюга, босяцюга, катюга, татарюга, хлоп'яга, хлопцюга, козарлюга*; назви тварин і неістот зберігають ч. р. твірного слова: *воляка, вовцюга, кабанюга* (в електронному словнику *кабанюка* – ч., ж. р.), *кыяка, гарбузяка, ременяка, коріняка, хвостяка, ротяка, вітрюга*. Однак у сучасних лексикографічних джерелах і тут помітні певні зрушення в бік семантичного визначення. Так, іменники *катюга, сердяга, ледацюга, звірюка, забіяка, розбіяка* змінюють значення роду на ч., ж. (Детальніше див. : [9]; варто зазначити, що вже порівняно з даними Н. Ф. Клименко фіксуються деякі відмінності родового визначення, напр., іменники *бабище, коренище* кваліфікуються лише за с. р., *косище* – за ж. р., *ведмедяка* – за ч., ж. р. і под.).

Певна непослідовність у визначенні роду помітна в іменників зі значенням зменшеності, пестливості і з відповідними суфіксами, переважна більшість таких похідних від іменників ч. р. назв істот зберігає це родове значення: *татусенько, батенько, тестенько, вовченько, музиченько, візниченько, чарівниченько, женишненько, синонько, свекронько, кониченько, гостонько, золівічечко, соловеєчко* і под., однак деякі кваліфікуються за с. р. відповідно до форми (закінчення -о), напр., *паниченько* належить до с. р.; похідні від іменників ч. р. назв неістот також кваліфікуються за ч. р.: *місяченько, вітронько, морозонько, садонько, слідонько*; іменники *дівчатонько, дівчаточко* належать до с. р., виражаючи значення недорослості і похідність від іменника 4 відміни, на що вказує суфікс -ат.

Запозичені незмінювані іменники виявляють значення роду синтаксично, за узгоджуваними або координуваними словами, використання тієї чи іншої родової форми таких узгоджуваних слів підлягало певним правилам: визначати рід іменників-назв осіб за статтю, назви осіб за посадами, професією – за чоловічим родом, назви тварин – за чоловічим родом, назви загальні неістоти – за середнім родом. Проте узвичаєні правила родової категоризації невідмінюваних запозичених іменників порушуються, оскільки, як зазначає О. К. Безпояско, клас іншомовних незмінюваних слів характеризується частковою нестабільністю родової ознаки, що виявляється в заміні існуючого граматичного значення іншим; не маючи зовнішніх флексійних ознак родової належності, вони зазнають семантико-граматичного поділу на групи за ознаками роду [3]. Так, ремаркуються як іменники чоловічого і жіночого роду іменники-назви осіб за родом занять, професією: *конферансьє, торі*, хоча й непослідовно, напр., тільки за чоловічим родом кваліфікуються іменники *рантьє, ранчеро, кулі, бандерильєро, торєро, рефері, мачетєро*, тільки за жіночим родом *інженю*. У цьому разі переважає семантичний критерій: професії, посади, рід занять, властиві особам чоловічої статі, визначені за чоловічим родом, особам жіночої статі – за жіночим родом, обом статям – за обома родами. Для окремих іменників-назв осіб визначення роду видається непослідовним, напр., іменник *інкогніто* кваліфікується як іменник середнього і чоловічого роду, хоча може позначати й особу жіночої статі, середній рід, очевидно, пояснюється зовнішньою формою; або *парвеню*, ч. р., хоча також може позначати й осіб жіночої статі.

Іменники-загальні назви розмежовуються за родом відповідно до належності до істот / неістот, і саме в цій групі іменників найпомітніше виявляються зміни, фіксовані й лексикографічно. Так, іменники-назви істот-неосіб визначаються переважно за чоловічим родом, напр.: *ара*,

гризлі, поні, торпедо (риба), *жако, какаду, шимпанзе, агуті, фламінго* та ін. Хоча в науково-популярній, навчальній літературі, ЗМІ такі іменники можуть набувати значення ж. р., якщо мова йде про самицю або ж поряд ужито видову назву ж. р. (*мавпа шимпанзе*). Частина іменників-назв істот-неосіб кваліфікується за чоловічим і жіночим родом, напр.: *гну, чау-чау, ему, динго, каурі* (моллюск), *зебу, кенгуру*, а деякі лише за жіночим, напр., *окапі*, хоча родова назва в українській мові має дві форми: *жираф і жирафа*, або середнім родом: *урубубу* – птах, гриф. Деякі назви істот-неосіб кваліфікуються за родом залежно від видової назви, т. зв. метаіменників, напр., ж. р.: *куду* – антилопа, *івасі, хокі, тутасу* – риба (хоча інші назви риб визначаються за чоловічим родом, напр., *гурами мармуровий, даніо розжевий*, проте вони не зафіксовані нормативними словникам, лише Інтернет-джерелами), *цеце* – муха.

Найбільше змін, закріплених і лексикографічно, виявляється в групі загальних іменників-назв неістот. Хоча більшість таких іменників традиційно кваліфікуються за середнім родом, проте частина вже визначається за метаіменниками, напр., ж. р.: *страдиварі* “скрипка”, *торпедо* “автомобільна панель з приладами”, *боржомі* “вода”, *саке* “рисова горілка”, *салямі* “ковбаса”; назви капусти *броколі, кольрабі*; ч. р.: *кабукі* “театр”, *кавасаки* “бот”, *жакоб* “стиль меблів”, *сулугуні* “сир”, *чилі* “соус”, *олів’є* “салат”; назви вітрів *торнадо, солано, памперо*, хоча *цунамі* – с. р.; назви танців *фламенко, ча-ча-ча, шимі*, хоча й непослідовно: *сиртакі* – ч. і с. р. Непослідовність виявляється й у таких випадках: *тату*, ж. р. “малюнок, напис на тілі”, *варіа*, ж. р. “гострий наголос”, *монтеору*, ч. р. “археологічна культура”. Деякі іменники мають різну родову належність відповідно до позначуваних реалій: *каберне*, ч. р. “сорт винограду”, с. р. “вино”; *бієнале, трієнале*, ч. р. “фестиваль”, ж. р. “виставка”, *тамагочі*, ж. р. “іграшка”, ч. р. “віртуальний домашній вихованець”. Зміна роду залежно від значення зафіксована у слова *палаццо*: Інтегрована лексикографічна система визначає його як іменник с. р. (загальна назва, закінчення -о), а новіші лексикографічні джерела залучають до ч. р. (італійський палац).

Для деяких іменників наявна подвійна кваліфікація за родом – с. р. як іменників загальних назв-неістот та за метаіменниками, напр., с. і ч. р.: *брєнді* “міцний алкогольний напій”, *мачете* “довгий ніж”; с. і ж. р.: *ідо*, “мова”; незрозуміло, чим викликане розмежування за родом таких іменників, як *бароко* – с. р. і *рококо* – ч. р. Назви грошей визначаються за середнім, чоловічим і жіночим родом: *сентаво, скудо, сентимо* – с. р., *сене, сеніті, болівіано* – ж. р., *пенні* – ч. р., але *єкю, євро* – ч., с., *єре* – ч., ж. р. Назви мов належать до жіночого роду: *фіджі, урду, гінді, кашмірі*, проте *умбунду*, с. р. – одна з африканських мов (Ангола), *палі*, ч. р. – мова найстаріших буддистських текстів; назви народів: ч., ж. рід – представники народу залежно від статі, як у назв осіб, народ – ч. р., мова – ж. р., проте це проводиться словниками непослідовно. На думку дослідників, порушення традиційного розподілу запозичених невідмінюваних іменників виявляє процес уніфікації, або вирівнювання, родових значень як один із способів адаптації іншомовних слів, які не мають морфологічних показників роду, до системи української мови (Безпояско). Роль допоміжного показника досить часто виконують іменники-видові або родові назви: *муха цеце, бик зебу, пташка колібрі, собака колі* (в останньому прикладі внаслідок того, що український іменник визначається вже за ч. і ж. р., також маємо подвійну родову кваліфікацію). Таким чином, помітна тенденція вмотивувати належність запозичень до певного роду лексико-семантичним змістом слова, за узагальненим значенням, властивим для низки слів, які можуть утворювати тематичну групу (напр., “вітер”, “мова”, “народ”, “рослина” тощо), і відповідно виявляється тенденція до вирівнювання родових ознак.

Отже, лексикографічне оформлення нових тенденцій у формуванні родової віднесеності іменників за семантико-тематичним принципом потребує більшої уваги лексикографів і грамагистів, приведення у відповідність до чинного правопису, уніфікації й послідовності в закріпленні родової належності як українських, так і запозичених слів.

Література

1. Архангельська А. М. Фемінінні інновації в новітньому українському назовництві // Мовознавство. – 2014. – Вип. 3 (276). – С. 34–51.
2. Архангельська А. М. Формальне вираження категорії маскулінності: взаємодія родової редистрибуції і родової транспозиції / А. М. Архангельська // Мовознавство. – 2011. – № 1. – С. 29–42.
3. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії // Олена Костянтинівна Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 171 с.
4. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія // О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
5. Брус М. Фемінітиви української мови в переплетенні давніх і сучасних тенденцій // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. – 2009. – Вип. 46. Ч. 1. – С. 61–69.
6. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови // Іван Романович Вихованець, Катерина Григорівна Городенська. – Київ : “Пульсари”, 2004. – 398 с.
7. Горпинич В. О. Морфологія української мови // Володимир Олександрович Горпинич. – К. : ВЦ “Академія”, 2004. – 336 с..
8. – Донецьк : ТОВ “ВКФ БАО”, 2011. – 992 с.
9. Клименко Н. Ф. Родова категоризація іменників у сучасній українській та новогрецькій мовах // Studia Linguistica. – 2010. – Вип. 4. – С. 11–23.
10. Малюга Н. М. Продекування фемінативів як спосіб подолання гендерної асиметрії в мові // Філологічні студії. – Вип. 12. – С. 162–168.
11. Нелюба А. М. “Гендерна лінгвістика” і малопродуктивні словотворчі засоби // Лінгвістика. – 2011. – № 1(22). – С. 135–142.
12. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – [Вид. 3-е, доповн.]. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
13. Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – [Вид. 7-е, стереотип.]. – К. : Вища школа, 2009. – 430 с.
14. Шкурятяна Н. Г. Сучасна українська літературна мова // Н. Г. Шкурятяна, С. В. Шевчук. – К. : “Літера”, 2000. – 685 с.

Лексикографічні джерела

15. Словник сучасної української мови в 11-ти томах / [редкол. І. Білодід (голова)]. – К. : Наук. думка, 1970-1976.
16. Словотворчість незалежної України. 1991–2011: Словник / Укладач А. Нелюба – Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2012. – 608 с.
17. Український орфографічний словник / [за ред. В. Г. Складенка]. – К. : Довіра, 2008.